

הרב יחיאל מאיר
מח"ס חיים ודעת, בית מדרש הגר"א

צורת העשייה של החוליות – בהלכה ובאגדה¹

א. דעות הראשונים

בברייתא מנחות לט ע"א: "וכמה שיעור חוליא כדי שיכרוך וישנה וישלש. הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלוש עשרה. הפוחת לא יפחות משבע כנגד שבעה רקיעים, והמוסיף לא יוסיף על י"ג כנגד שבעה רקיעים וששה אוריים שביניהם". ובברייתא נוספת שם: "כשהוא מתחיל מתחיל בלבן – הכנף מין כנף, וכשהוא מסיים מסיים בלבן – מעלין בקודש ולא מורידין".

ודעת הרמב"ם (הלכות ציצית א, ז) שצורת עשיית החוליות היא שעושה כל הכריכות מתכלת חוץ מכריכה ראשונה ואחרונה, בין אם עושה ז' חוליות בין אם עושה י"ג חוליות. ולתוספות (לט ע"א ד"ה לא יפחות) עושה חוליה לבן וחוליה תכלת לסירוגין עד שתהא חוליה ראשונה ואחרונה של לבן (וכן מבואר אף בספר החינוך ובביאור הגר"א לזוהר).

והיוצא מזה שבביאור דברי הגמרא נחלקו הרמב"ם ותוספות בשתי מחלוקות. א. להרמב"ם כל החוליות הן רק מתכלת, שהמצוה היא ליתן חוט תכלת על ציצית הכנף (וכבר האריכו בזה טובא בדעת הרמב"ם בדין תכלת), ולתוספות יש אף חוליות של לבן. ב. להרמב"ם הא דאמרו בגמרא "מתחיל בלבן ומסיים בלבן" היינו שמתחיל כריכה ראשונה של חוליה ראשונה בלבן, ומסיים בכריכה אחרונה של חוליה אחרונה בלבן, ולתוספות היינו שחוליה ראשונה וחוליה אחרונה כולה לבן.

¹ מאמר זה היה עמי בכתובים כמה שנים, ועתה אחר ששלחתי לפרסום, הראוני שכיונתי בחלק ניכר מהדברים למאמרו של הרב יעקב נגן משיבת עתניאל 'רוחניות ומטא-הלכה בכריכות תכלת בציצית' (ניתן לקרוא את המאמר באתר הישיבה).

ב. התאמת החוליות לרקיעים

ולכאורה יש להקשות על שתי השיטות, שהרי אמרו בגמרא שתכלת דומה לרקיע, וזה הטעם שעושים חוליות – כנגד הרקיעים, והיינו שכל חוליה של תכלת היא כנגד רקיע אחד, וכמו שכתב הרא"ש (הלכות ציצית סי' טו) "נראה דדוקא כשיש תכלת אז יש לדקדק במנין חוליות. שהתכלת ניכר בחוליות ודומה לרקיע, והלבן דומה לאויר שבין רקיע לרקיע. אבל האידנא שאין לנו תכלת אין לדקדק במנין החוליות", ומבואר שחוליות התכלת הן כנגד הרקיעים. וכן כתב רבינו יהונתן (יב ע"ב בדפי הרי"ף): "לפי שהתכלת דומה לרקיע דמינן לרקיע ולאוירים שביניהם", וכן כתבו אורחות חיים (ציצית א, טו) וכלבו (כב) "כתבו חכמי צרפת בשם הקדוש רבינו יחיאל ז"ל כי הז' חוליות כנגד ז' רקיעים ולפי שתכלת דמות רקיע תקנו ז' חוליות כנגדן". ומכל זה מבואר שחוליות התכלת הן כנגד הרקיעים, וכפי שנראה מסברה.

ואילו לפי תוספות כשעושה ז' חוליות אין ביניהן אלא ג' חוליות של תכלת, וד' חוליות של לבן, וזה תמוה שיהיה הלבן כנגד חלק מן הרקיעים, וכן כשעושה י"ג חוליות יש ו' חוליות תכלת וז' חוליות לבן, ולכאורה צריך להיות איפכא, שהתכלת כנגד ז' רקיעים, ושש חוליות לבן כנגד ו' אווירים שביניהם, אמנם בפועל א"א לעשות כך משום שצריך להתחיל בלבן ולסיים בלבן. ואף לפי הרמב"ם קשה, שאמנם כשעושה רק ז' חוליות יש ז' חוליות כנגד ז' רקיעים, אבל כשעושה י"ג חוליות הרי לנו י"ג חוליות של תכלת והן נראות כ"ג רקיעים ולכאורה לא דמו כלל לז' רקיעים.²

² ושמעתי ליישב בזה מידידי ר' דב קינרייך, שאדרבה הרקיעים עצמם הם כנגד החוליות הלבנות, וכעין שכתב הרמב"ם (יסודי התורה ג, א) שהרקיעים הם מחומר ספירי ושקוף [והזכוכית השקופה נקראת לבנה כעין 'זכוכית לבנה'], וככתוב ביחזקאל (א, כב) "ודמות על ראשי החיה רקיע כעין הקרח הנורא", ואילו בין רקיע לרקיע מלא מים, כעין ים כחול שזה בחינת מים העליונים. ואף שהדברים נאים, מכל מקום נראה שאינם נכונים, שמשמעות הגמרא שרקיע עצמו תכלת וכנגד זה התכלת על חוליותיו, ועוד שאם צבע הרקיעים שקוף וספירי, אף המים הם כך, ושניהם נראים תכלת רק משום השתקפות ממרחק. ועוד שהרי אמרו בחגיגה יב ע"ב על דברים רבים הנמצאים ברקיע, ולכאורה היינו באווירו של רקיע, ואם כן 'מים העליונים' אינם בין הרקיעים, אלא שבהסתכלות הפשוטה הרקיעים עצמם עומדים בבחינת מים העליונים, והאווירים שביניהם הם שקופים-לבנים. ועוד שאם כן כשעושה ז' חוליות, אין ז' רקיעים.

[ובאמת ר' אברהם בן הרמב"ם בספר המספיק לעובדי ה' (עמ' 272) כתב שלמצוה מן המובחר יעשה ז' חוליות, ולכאורה זה מהטעם שביארנו שרק בז' חוליות זה נראה כז' רקיעים מה שאין כן בי"ג חוליות תכלת. אמנם שיטתו גופא תמוהה, שהרי אם לכתחילה עושה רק ז' חוליות למצוה מן המובחר, לשם מה המציאו חז"ל אף תוספת של עשיית י"ג חוליות, יאמרו לעשות ז' ודיים. ורק אם נאמר שי"ג חוליות זה לכתחילה, מובן שיש דרגה פחותה בהידור מצוה שהיא בשביל מי שאין לו חוט ארוך כל כך של תכלת או שאין לו כוח לכרוך עוד ו' חוליות, ומעולם לא שמענו על דבר שאינו מצוה מן המובחר שהוא מרובה בטורח ובדמים יותר מהמובחר].

ונראה שלדעת הראשונים הנ"ל שכתבו שחוליות התכלת הן כנגד הרקיעים, על כרחנו יש לעשות בזה פשרה בין רבותינו התוספות והרמב"ם, וכן הוא גם מתיישב יותר בלשון הגמרא, שאם פוחת ואינו עושה אלא ז' חוליות, עושה כרמב"ם ז' חוליות של תכלת וכריכה ראשונה שבחוליה ראשונה וכריכה אחרונה שבחוליה אחרונה בלבן, ואז יש ז' חוליות תכלת כנגד ז' רקיעים, ואף יש ו' אווירים ביניהם של הרווח שיש בין חוליה לחוליה [והכריכה הראשונה והאחרונה בלבן שאינה חוליה שלימה, אינה אלא משום עניין צדדי של מין כנף ושל מעלין בקודש ואין מורידים, ואין זה משום עיקר צורת הרקיעים, ויעוין במה שנבאר בזה להלן]. ואילו המוסיף ועושה י"ג חוליות, עושה אותן ז' חוליות תכלת, אלא שמוסיף ביניהן עוד ו' חוליות לבן, וזהו שאמרו בגמרא שהמוסיף מוסיף כנגד אווירים שביניהן, והיינו שלעולם יש ז' חוליות תכלת שכריכה ראשונה שבראשונה ואחרונה שבאחרונה בלבן, אלא שהפוחת אינו עושה אווירים של לבן (ויש לו אווירים מעצם מציאות הרווח שבין חוליה לחוליה), והמוסיף אף עושה בפועל חוליות כנגד האווירים שבאמצע.

ובמחלוקת הרמב"ם והתוספות אם החוליות אף מלבן או רק מתכלת, נראה כרמב"ם שעיקרן של החוליות הוא תכלת, ומתחיל בלבן ומסיים בלבן היינו בכריכה, אלא שלגבי המוסיף שמוסיף י"ג נראה כתוספות בהא מילתא שעושה חוליות לבנות כנגד אווירים שביניהם (ולא כתוספות שעושה כל חוליה ראשונה ואחרונה לבן).

ואף שלא מצינו להדיא לאחד מן הראשונים שפירש כך, מכל מקום כיוון שכתבו שחוליות התכלת כנגד הרקיעים, הרי זה מוכרח בדבריהם.³ ועוד כיוון שכל העניין אינו לעיכובא אלא למצוה מן המובחר לרמז עניין שבעה רקיעים ושישה אווירים, על כן ביארתי בזה פשט הגמרא לפענ"ד.

ג. צורת הקשרים

במנחות לח ע"ב-לט ע"א מבואר שקשר עליון דאורייתא, ובזה נחלקו הראשונים אם הכוונה לקשר הצמוד לבגד או לקשר שבין הגדיל לענף. ואחר כך אמר רבא שמצוה לקשור על כל חוליה וחוליה, ודחו את ראיית רבא. אך מכל מקום נראה שלמעשה יש לקשור על כל חוליה וחוליה וכן היו נוהגים מעולם, שהרי אמרו בגמרא 'קשר עליון דאורייתא' ומשמע שיש קשרים נוספים אלא שהם אינם דאורייתא אלא דרבנן או מנהג. וכן ברמב"ם (ציצית א, ז) משמע שקושר על כל חוליה וחוליה, וכן מפורש בתשובות הרמב"ם לחכמי לונל, וכן מבואר מתוספות במנחות (לט ע"א ד"ה לא יפחות) שצריך לקשור על כל חוליה וחוליה, שביארו המנהג לעשות ה' קשרים משום שחוליה לבן וחוליה תכלת נקראות חוליה אחת לעניין זה, ועליהן צריך קשר, וממילא כשעושה ז' חוליות, ועל כל לבן ותכלת עושה קשר אחד, הרי ה' קשרים, עי"ש. ומבואר שלדבריהם מי שעושה י"ג חוליות צריך לעשות ח' קשרים. ועל כל פנים, המנהג כשלא היה תכלת לעשות ד' חוליות וקשר על כל אחד ואחד מהם, וכל שכן שיש לעשות כן כשיש תכלת. ולפי זה, המנהג שיש נוהגים לעשות קשר אחד על כל ד' או ג' חוליות, אין לו מובן, או שצריך לקשור על כל חוליה ממש ואז עושה ט"ו קשרים, או שאין צריך לקשור כלל, ומה מקום לפשרה זו של קשר על כל ד' חוליות. ואם עושה קשר ממש על כל חוליה וחוליה, הרי זה מבטל את כל צורת החוליות של הציצית, וצורת הרקיעים והאווירים, ולא מסתבר שיהיה רובו של

³ ואף שברא"ש לכאורה נראה כתוספות בסדר החוליות, ולכאורה זה סותר למה שכתב להדיא שז' חוליות הן כנגד הרקיעים והלבן כנגד האווירים, צריך לומר שיש בדבריו שם טעות סופר בין 'חוליה' ל'כריכה', או טעות סופר אחרת.

הגדיל קשרים. וכן צריך עיון שהרי אמרו בגמרא ששליש מהציצית הוא גדיל, ושיעור ציצית ד' אצבעות, ולפשטות כרש"י והרמב"ם, יוצא שהגדיל אינו אלא אצבע ומחצה או שתי אצבעות, ובשום פנים ואופן אי אפשר שייכנס לשם ז' חוליות וט' קשרים, ואפילו בחוטים דקים מאוד [וניסתי בחוטים דקים שזורים מב' חוטים לבד, ונכנס לב' אצבעות ז' חוליות בדיוק ללא קשרים].

ועל כן נראה שהפשטות של 'לקשור על כל חוליה וחוליה', היינו כקשר התימנים שנוהגים כן על פי הרמב"ם בתשובה, והוא קשר חזק מאוד יותר מקשר הרגיל וודאי זהו קשר שיש בו כדי לחייב בכלאים ובשבת, והוא קשר שמכלל החוליה עצמה, ואינו תופס מקום יותר מהחוליה.

ד. מתחיל ומסיים בלבן – כצורת הרקיעים

לפי האמור, הכריכה הראשונה שהיא משום 'מין כנף' והכריכה האחרונה שהיא משום 'מעלין בקודש ואין מורידין', אינן משום עניין הרקיעים, אלא הוא דין צדדי שאינו נוגע לעיקר צורת הרקיעים. ובאמת אין בזה קושי, שהרי העניין של ז' וי"ג חוליות כנגד רקיעים ואווירים לא נשנה באותה ברייתא יחד עם הדין שמתחיל בלבן ומסיים בלבן, וייתכן שהן שתי שיטות, ורק מדרך ההלכה שלא לאפושי פלוגתא אנו מאחדים אותם, וכדרך חז"ל. אמנם באמת נראה שיש לבאר הדברים בפנימיות העניין יחד עם העניין של ז' רקיעים.

שהנה עניין הציצית הוא לקשר לה' את בגד החול, לקשר את הארציות לה', 'כנפות כסותך' כ'כנפות הארץ', והחוטים הם המקשרים את הבגד לשמים, להי"ת [וכמו שרמזו בזוהר, רעיא מהימנא (ג, רכח ע"ב) שי"ג חוליות של ג' כריכות הרי זה ט"ל כריכות, והוא טל היורד מהשמים לחיות הארץ]. וז' חוליות של תכלת והאווירים שביניהן הם כנגד הרקיעים המפרידים בין הי"ת הנמצא מעליהם לאדם הנמצא בארץ תחתיהם.

והנה רקיע התחתון 'וילון' ש"אינו משמש כלום אלא נכנס שחרית ויוצא ערבית ומחדש בכל יום מעשה בראשית" (חגיגה יב ע"ב), הוא יש בו מן הארציות, ותחילתו יש בה 'מין כנף', כביכול הארציות היוצאת מן הכנף ועולה ומתחברת לשמים, וזהו אוויר שבין ארץ לשמים, בין כנף לתכלת הדומה לרקיע,

וזו הכריכה הצמודה ביותר לבגד. ומאידך הרקיע השביעי, שבו נמצאים חיות הקודש וכסא הכבוד, ואמרו בחגיגה (יג ע"א): "עוד רקיע אחד יש למעלה מראשי החיות, דכתיב: ודמות על ראשי החיה רקיע כעין הקרח הנורא", והיינו שמכלל הרקיע השביעי יש עוד רקיע לבן כעין הקרח הנורא, ועליו כסא הכבוד "דמות כמראה אדם עליו מלמעלה", ועל כן החוליה העליונה הרחוקה ביותר מן הבגד הוא כעין הלובן של הרקיע הלבן כעין הקרח הנורא, ורקיע זה הוא מכלל הכסא, ויש בו מן הלובן העליון שמעל הרקיעים, וכדכתיב (דניאל ז, ט) "וְעֵפְתֵי־קַיִם יִזְמִינְוּ יָתֵב לְבוֹשֶׁה כְּתֹלֵג חָזָר וְשָׁעָר רְאֵשָׁה כְּעֶמֶר נָקָא", ועל כן החוליה השביעית יש בה כריכה אחת של לבן.

ולהבין עומק העניין שהרקיעים הם תכלת, ואילו האדם מחד והי"ת מאידך עומדים כנגד הלבן, יש להקדים בעיקר עניין הרקיעים, והבדלתם בין האדם להי"ת.

ה. עומק העניין של הרקיעים ורמיזתם בציצית

קודם חטא עץ הדעת היה האדם נמצא בגן עדן יחד עם הי"ת, ככתוב (בראשית ג, יח): "וישמעו את קול ה' א-להים מתהלך בגן לרוח היום", ורק מפני חטאם ובושתם הוצרכו להתחבאות מהי"ת, וכן הוא בגן עדן לעתיד לבוא אלא שאז לא יצטרכו להתחבא, וכדאיתא בתורת כהנים (בחוקותי): "והתהלכתי בתוכם – משלו משל למה הדבר דומה, למלך שיצא לטייל עם אריסו בפרדס והיה אותו אריס מיטמר מלפניו. אמר לו המלך לאותו אריס: מה לך מיטמר מלפני, הריני כיוצא בך. והקב"ה אמר להם לצדיקים: מה לכם מזדעזעים מלפני, כך עתיד הקדוש ברוך הוא מטייל עם הצדיקים בגן עדן לעתיד לבוא, וצדיקים רואים אותו ומזדעזעים מלפניו הריני כיוצא בכם". ומבואר שכל עניין היראה והפחד וההיטמרות מהי"ת אינו אלא מחמת חטא עץ הדעת, אבל ללא זה אין כאן מקום לפחד וזעזוע, וכשם שהבן עם כל ההבדל העצום בינו לבין אביו, הרי הוא הולך עמו ואינו מזדעזע. ורק לאחר חטא עץ הדעת, "ויגרש את האדם וישכן מקדם לגן עדן את הכרובים ואת להט החרב המתהפכת לשמור את דרך עץ החיים"; רק אז הורחק האדם מה', ונסתלק גן עדן למעלה מז' רקיעים, אבל לפני כן היו האדם וה' מטיילים יחד בגן עדן ללא חציצה.

ועיקר הריחוק הזה של ה'דעת טוב ורע', התבטא והורגש מיד על ידי שהרגישו שהם עירומים והוצרכו בגדים, הצורך בבגדים הוא שמבטא את הריחוק בין האדם להי"ת (הבגדים עניינם עצמיות האדם הנבדלת מה', ולכך מתבייש בעצמו על חסרונותיו, מה שלא היה קודם החטא כשהיה האדם דבוק בה'), ומסיבה זו באמת נחבאו ממנו כאותו אריס שהתחבא מאדונו (שהרי האדם הושם בגן עדן 'לעבדה ולשמרה'), ורק לעתיד לבוא – בתיקון הדעת כשהעבודה והשמירה יסתיימו, ויחזור האדם להיות סריס נאמן – יסיר ממנו ה' את הפחד והבושה ויאמר להם 'הריני כיוצא בכם', וכמו שאמרו בבבא בתרא עה ע"ב: "עתידין צדיקים שנקראין על שמו של הקב"ה". אך בינתיים כאשר האדם רחוק בבגדיו המונעים בושתו, לכך צריך את הציציות בבגדיו שיקשרוהו לה' במקום ריחוקו. ולכך נצטוו במצוה זו לאחר חטא המרגלים, שהוא גלגול של חטא עץ הדעת – שהלכו אחרי לבבם ואחרי עיניהם ולא נענשו בו "בניכם אשר לא ידעו היום טוב ורע" – ולכך גורשו מהארץ כאדם שנתגרש מהגן. וכל עניין מצוה זו לקשר את האדם לה' למרות הפער הגדול שנהיה בו על ידי חטא זה⁴.

והמרחק שנתרחק האדם מהקב"ה, ותחילתו עלידי חטא הדעת, הוא על ידי הז' רקיעים שנסתלקה לשם שכינה, וכמבואר במדרש (שיר השירים רבה פרשה ה): "ועיקר שכינה לא בתחתונים היתה, דכתיב וישמעו את קול ה' א-להים מתהלך בגן... חטא אדם הראשון ונסתלקה השכינה לרקיע הראשון...". ועיי"ש איך שבסוף על ידי חטאי האדם נסתלקה למעלה מהרקיע השביעי. ועניין ז' רקיעים שהם ז' היכלות שבהם יושב הקב"ה, ומכולם הורחק. וכן מפורש בזוהר (ב, רמא ע"ה) בתחילת היכלות פקודי, שקודם החטא היה האדם בתוך ז' ההיכלות יחד עם גן העדן, ורק לאחר החטא נדחה מכולם: "זכאה חולקא דילך אדם קדמאה ברירא דכל נבראין דקיימין בעלמא, דרבי לך קודשא בריך הוא על כלא ואעיל לך בגנתא דעדן ואתקין לך ז' חופות ביה לאשתעשעאה בעינוגא דנועם עילאה, כמא דאיתמר לחזות בנעם יי' ולבקר בהיכלו – לחזות בנעם יי' לעילא ולבקר בהיכלו לתתא, לחזות בנעם יי' באינון שבעה רקיעין לעילא ולבקר

⁴ נקודה זו שמעתי מידידי ורבי ר' אוריה ענבל שליט"א.

בהיכלו באינן שבעה רקיעין דלתתא, ואלין קיימין אלין לקבל אלין, ובכלהו קמת בגנתא דעדן, אינון ז' חופות עלאין קדישין קיימו עלך לעילא לאתעטרא בהו ואינון ז' תתאין קמת בהו לאשתעשעא בהו. ובכלהו אשלים לך מארך למהוי שלים בכלא, עד דאתרחו רגלך בטר עיטא דההוא חויא בישא ואתתרכת מגנתא דעדן וקגמת מותא לך ולכל עלמא בגין דשבקת אלין עדונין דלעילא ותתא ואתמשכת בטר אינון כסופין מסאבין". מבואר שהחטא הוא שהוציא את האדם ודחה אותו מחוץ לד' רקיעים, והיינו משום שקודם לכן היה ה' עם האדם על הארץ בגן עדן, עם כל האור שנמצא לפנים מד' רקיעים, ומכל זה הסתלק האדם לאחר החטא.

ו. משמעות גווני הציצית

והנה הרקיעים צבעם כחול-תכול, והיינו משום שבהם מתבטאים הכבוד והעלינות שיש להי"ת על בריותיו, בהם מתבטאים הבידול והקדושה והנשגבות שלו מבריותיו, ובאמת הצבע הכחול מסמל סמכותיות, הוא אשר יש בו כדי לבטא את "הא-להים בשמים ואתה על הארץ" (ובניגוד ל'שחור' שהוא צבע הרקיע בלילה, המבטא רק קדרות וריחוק, הכחול מבטא אף הארה וחיים שיש בתוך השחרות, והשמים אף מאירים מכבוד ה' המושפע בהם).

ומאידך הלבן מבטא את החן והחנינה – "אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו, ואם יאדימו כתולע כצמר יהיו" (ישעיהו א, יח), שזה מקביל ל"לבושה פתלג חנר ושער ראשה פצמר נקא" (דניאל ז, ט), והוא מבטא את הניקיון והטהרה של עצם הקשר בין ישראל לאביהם שבשמים.

ועל כן, אף שהתכלת מסמלת את הרקיעים ואת כסא הכבוד, יש נקודה גבוהה יותר בלבן שמעל התכלת, בלבן שהוא כעין הקרח הנורא, שבו יש את המקום ואת הקשר בין האדם לא-לוהיו – בין האדם הארצי לדמות אדם' שמעל הרקיע כעין הקרח הנורא' – הקשר המופסק על ידי השבעה רקיעים, אך אף על פי כן הוא מחובר ומתווך עתה דווקא על ידם, וזוהי הנקודה של ה'מעלין בקודש' שיש בלבן יותר מאשר בתכלת, היות שכל מטרת התכלת לבוא למקום שמעל הרקיעים, לעצם הקשר ונשיאת החן, ולא להיעצר ברקיעים עצמם.

אמנם מדברי הרמב"ם (ציצית א, ז) "וכריכה אחרונה של לבן, מפני שהתחיל בלבן מסיים בו שמעלין בקודש ולא מורידין" משמע שעניין 'מעלין בקודש' שיש בלבן אינו דווקא למעלת הלבן על התכלת, אלא שדין הוא שמי שהתחיל הוא מסיים, ואם לאו יש בזה הורדה בקדושתו, והיינו שאין זה דין שלא נרד מלבן לתכלת, אלא דין שלא להוריד את המתחיל מדרגתו ולכך הוא אף צריך לסיים. ולדברינו נראה שיש גם בזה נקודת עומק, שמעלת הלבן של החוליה האחרונה, של הקרח הנורא, הוא בעיקר מחמת היותו באותו גוון של הלבן התחתון ביותר, וזה כמו שנתבאר שלולי החטא היה האדם עם הבורא יחד, וכביכול ה'דמות אדם' שמתגלה בקב"ה הייתה מתגלה כאן בעולם הזה, וכביכול היה כאן יחס הדדי שאינו נרתע ואין דבר מבדיל ביניהם. ואמנם חטא האדם והפסיקום הרקיעים, אך מכל מקום צריכים הם להיות באותו גוון, שעדיין מעבר לכל הרקיעים יש יחס ישיר של "וחנותי את אשר אחון" ומלבין עוונותיהם של ישראל, ויש דין שה'מסיים' יהיה בגוון של ה'מתחיל'. והבן כל זה.